

УДК 316.74:2

С. А. Сальнікова – старший викладач кафедри соціології інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки

Методологічні засади вимірювання релігійності

*Роботу виконано на кафедрі соціології ІСН
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті подано методологічні підходи щодо вимірювання релігійності соціологічними засобами. Ураховуючи їх багатогранність та ряд спірних питань (особливо щодо розмірності досліджуваного поняття), розглянуто, за яких умов який підхід – узагальнювальний чи деталізований (або специфічний) – варто використовувати. Висвітлено також до кожного підходу проблеми вибору концепції, формування вибірки та узгодження використовуваних технік та аналізів у кількісній стратегії соціологічних досліджень.

Ключові слова: релігійність, вимірювання релігійності, концептуальна стратегія, методи аналізу

Сальнікова С. А. Методологические основы измерения религиозности. В статье представлены методологические подходы к измерению религиозности социологическими средствами. Учитывая многогранность их и некоторые спорные вопросы (особенно по поводу размерности исследуемого понятия) рассматривается, при каких условиях какой подход – обобщенный или детализированный (специфический) – следует применить к исследованию религиозности. Рассматриваются также вопросы выбора концепции, формирования выборки и согласования используемых техник и анализов в количественной стратегии социологических исследований.

Ключевые слова: религиозность, измерение религиозности, концептуальная стратегия, методы анализа.

Salnikova S. A. Methodological Basis of Measurement of Religiosity. The article presents the methodological approaches to measuring religiosity sociological means, given the diversity and number are controversial issues (especially on the dimension of the concept study) is considered circumstances which approach – generalizing or detailing (or specific) – should be used to study religion. We also consider the tangential approach to every problem selection concept, a sample and coordination and analysis techniques used in quantitative social research strategy.

Key words: religiosity, measurement of religiosity, a conceptual strategy, methods of analysis.

Постановка наукової проблеми та її значення. Дослідження релігійності від початку становлення соціології як науки і до сьогодні є популярними. Позиції, пов'язані з релігією та церквою, виявляють свою важливість, коли йдеться про пошук причин тих чи інших суспільних явищ або ж і загальної орієнтації розвитку суспільства, що актуалізує вивчення цієї проблематики. Процеси модернізації та секуляризації суспільства видозмінюють характер впливу релігії на індивіда зокрема та суспільство загалом, що приводить до змін прояву релігійності на різних рівнях. З іншого боку, релігія – феномен дуже консервативний і традиції в ньому мають досить вагоме значення. Поєднання консервативного і більш змінного складників у досліджуваному феномені спонукає науковців до постійних пошуків шляхів його емпіричної ідентифікації, невизначеність яких потребує перегляду методологічних засад та методичних особливостей вимірювання релігійності в кількісній стратегії соціологічних досліджень.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Проблема виділення різних вимірів релігійності розглядалася закордонними вченими від середини минулого століття; результати їх роботи стали класичними розробками в галузі вивчення релігійності та підґрунтям для розробки відповідних критеріїв. Розглядаючи найбільш актуальні, можна зробити висновок, що їхні автори здійснювали підхід до операціоналізації досліджуваного поняття з позицій його особисто-суб'єктивного та соціально-колективного характеру. Перший підхід активно застосовують у соціальній психології (хоча позиція належності певною мірою кожній особі такої властивості, як релігійність дає змогу реалізовувати такий підхід у соціології); другий – у соціології.

Найвідомішою концепцією дослідження релігійності як особисто-суб'єктивного явища є концепція Г. Оллпорта, а також ряд похідних, які аналогічно розглядають природу релігійності у двовимірному просторі. Перший вимір акцентується на “значенні” в релігії, другий – “приналежності” до

релігії. За міркуваннями Г. Оллпорта і Р. Адорно, це “внутрішня–зовнішня”, У. Кларка – “первинна–вторинна”, Р. Аллена і Б. Спілка – “особиста–суспільна” релігійність тощо.

Дослідження релігійності як соціально-колективного явища зазвичай спирається на концепцію Ч. Глока та Р. Старка, яка дотепер є найбільш відомою і не менш дискутованою в наукових колах концепцією дослідження церковного типу релігійності, а також ряд похідних – це концепції Ч. Глока та Р. Старка, Дж. Фаулькнера та Г. Діджонга, М. Кінга та Р. Ханта, Р. Вітної, М. Йінгера, Р. Уімберлея та інших. Найбільш прийнятна для дослідження релігійності соціологічними методами позиція “соціально-колективного явища” також має ряд напрямів. Перший – і найпоширеніший – це вимірювання церковного типу релігійності, в основі якого лежить концепція Ч. Глока і Р. Старка, а також ряд похідних концепцій, в основному адаптованих до певних віросповідань. Другий напрям – дослідження відмінних від традиційних форм проявів релігійності (дослідження Р. Вітної, М. Йінгера, Р. Уімберлея). В основі першого напрямку лежить техніка побудови різних релігійних груп, в основі другого – різних світоглядних груп, така техніка має назву побудови типологій і також потребує обґрунтування.

Метою роботи є виокремлення різних методологічних підходів до вимірювання релігійності задля досягнення цілей та завдань емпіричного соціологічного дослідження релігії. Досягнення мети передбачає виконання таких **завдань**: 1) класифікувати завдання дослідження відповідно до узагальненого та специфічного підходів вимірювання релігійності; 2) виявити залежність між обраною концепцією, формуванням вибірки та очікуваними результатами; 3) окреслити можливості застосування кількісних методів до вивчення релігійності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Не зупиняючись на поданні окреслених вище концепцій¹, зауважимо, що об’єднувальною у різних концепціях є позиція щодо розмірності досліджуваного поняття: релігійність – поняття багатовимірне. Хоча кожна концепція характеризується різною кількістю вимірів, та більшість авторів актуалізує тему кількості вимірів і їх змісту, інші акцентують увагу на вмісті (тобто індикаторах) кожного виміру та обґрунтуванні їх вимірювання.

Проблема змістовного наповнення кожного рівня є нічим іншим, як проблемою відбору індикаторів релігійності. Під час операціоналізації досліджуваного поняття соціологи все ж таки дискутують щодо того, які ознаки варто включити до інструментарію кількісного соціологічного дослідження, а які – ні. При цьому потрібно враховувати конкретні історичні обставини, панівну релігію (або релігії) у суспільстві, зміни в релігії і в суспільстві, процеси секуляризації, глобалізації та інші особливості. Через урахування багатьох факторів впливу на релігійність як таку кількість та форми подачі індикаторів постійно варіюють, і якщо уявити побудовані на їх основі моделі у вигляді множин, то вони, звичайно, перетинаються. Відповідно, схожими є результати, схожими – але далеко не однаковими. І подальша дискусія розгортається навколо пояснення результатів, при цьому чітко не зрозуміло, який результат пояснюють: надто низький чи надто високий, і чи можна взагалі отриманий результат уважати достатнім для того, щоб стверджувати низький чи високий рівень релігійності. За такої ситуації прийнятним є повернення на етап теоретичної інтерпретації з метою виявлення деякого генерального принципу відбору ознак для побудови моделей релігійності (саме моделей, а не однієї моделі, через те, що наведені вище фактори впливу по-різному діють на конкретні суспільства). Зрозуміло, що, досліджуючи будь-які соціальні явища і феномени, перудусім слід зазначити теорію, у межах якої можна створювати потрібні моделі, та формувати деякі правила їх побудови. Така ідея далеко не нова, але між інтерпретаціями на рівнях теорії та емпірії при дослідженні релігійності немає взаємно-однозначної відповідності,² оскільки одним із найважливіших тут вважають питання визначення тих індикаторів, які є необхідними для вивчення релігії соціологічними методами. Вочевидь першопочатковим можна назвати підхід, який диктуватиметься метою, метою, гіпотезами дослідження. Зрозуміло, що релігійність як така цікавою для дослідників є лише тоді, коли розглядається у контексті інших явищ або процесів суспільного життя, або ж як фактор

¹ Ці концепції детально розглянуто в [1].

² Під взаємно-однозначною відповідністю таких інтерпретацій маємо на увазі іваріантність вимірювальної моделі досліджуваному поняттю (або еквівалентність відповідних моделей – теоретичної та емпіричної). Ця проблема є однією з ключових у працях відомого соціолога релігії Дж. Беліта (J. Billet).

впливу чи одна з їх причин. Тому залежно від теми, мети, гіпотез дослідження, те, які саме індикатори ввійдуть до вимірювальної моделі, вирішує дослідник. Розглянемо ключові моменти та особливості, на які варто звернути увагу, плануючи емпіричне дослідження такого спрямування, тобто ключові методологічні засади вимірювання релігійності.

Для початку зупинимося на особливостях теоретичної інтерпретації основних понять та емпіричної інтерпретації результатів у дослідженнях релігії.

Теоретична інтерпретація відіграє настільки важливу роль, – і у виборі, і в оцінці релігійних вимірів, – що вона заслуговує окремих коментарів. У деяких випадках складний, багатовимірний підхід до релігії не потрібен і може скоріше плутати, а не пояснювати проблеми. Проте більшість дослідників вважають, що первинний теоретичний розгляд – це традиція. Однак у підсумковому аналізі будь-яка схема релігійних вимірів має бути оцінена її повнотою щодо того, чи вичерпно вона може відповісти на питання, які стоять перед дослідником. Звідси випливає, що релігійність може бути визначена і/або виміряна або як узагальнене поняття, або як досить точне й по-різному структуроване явище, залежно від того, для чого воно використовується (ціль, мета). Те, яке є “правильним (коректним)”, залежить від різновиду запитань, які задають, і рівня аналізу, який застосовують. Дж. Дітис (J. Dittes) [2, 606] дотримується майже такої ж позиції, зазначаючи, що “теоретичні розгляди строго доводять, що для складної множини змінних у межах сфери релігії використання поняття «релігія» як єдиної змінної, використовуваної в ролі концептуальної або операціональної, – наївність; але ... є деякий емпіричний підхід для того, щоб розглядати релігію як єдину змінну, особливо коли, враховуючи її терапевтичну функцію, відповідно розцінити як об’єкт загального культурного сприйняття”. Схоже говорить про “проблему критерію” в релігійному дослідженні Б. Спілка [3, 508], вказуючи на потребу встановити теоретичні керівні принципи для того, щоб вибрати між цими двома підходами.

Із теоретичного погляду, дещо узагальнений підхід до вивчення релігійності виявився би більш відповідним у таких випадках:

- а) коли культурні відносини до релігії чи релігійних установ становлять первинний інтерес;
- б) коли релігійність вивчається як складова частина більшої сукупності культурних цінностей і норм [4; 5];
- в) коли релігійність церковного типу досліджується щодо громадянської, “невидимої” чи альтернативної, тобто для виявлення різних проявів релігійності;
- г) скрізь, де релігія – одне із декількох конкуруючих пояснень деякої “залежної” змінної, і таким чином обов’язково розглядається як єдиний фактор.

У більшості вищезазначених випадків основним поняттям дослідження виступає поняття “релігія”, яке розглядається як цінність. Приміром, “релігія” є однією з багатьох термінальних цінностей Рокіча, які в повному або скороченому варіанті постійно використовуються у різних соціологічних моніторингах (наприклад, у масштабному проєкті щодо вивчення студентської молоді, який проводять науковці Харківського національного університету ім. Василя Каразіна під керівництвом Л. Сокурянської, в європейському соціальному дослідженні та ін.). Для позицій в) і г) характерними є також індикатори конфесійної (чи віросповідної) та релігійної належностей; тут також використовують показники 1) частоти – відвідування церкви і здійснення молитов і 2) віри в Бога.

З іншого боку, більш визначеним, багатовимірним осмисленням надають перевагу:

- а) для того, щоб описати альтернативні стилі приналежності в межах релігійної установи;
- б) для того, щоб встановлювати або заперечувати взаємозв’язки між пізнавальними, емоційними і поведінковими компонентами релігії, тобто доводити або спростовувати багатовимірність поняття “релігійність”;
- в) щоб досліджувати детермінанти, кореляти і наслідки різних аспектів релігійної приналежності.

Вибір між двома – узагальнення проти специфіки, – а не між правильним чи неправильним підходами, або навіть між обробкою і складними методами аналізу. Скоріше, це питання пояснюється цілями і рівнем аналізу, і вирішуються тільки в термінах ширших питань, із якими звертаються до дослідження.

У ракурсі дослідницької стратегії новітніх напрямів соціології релігії перебувають саме специфічні підходи до вивчення релігії, які не обмежуються використанням кількох індикаторів в інстру-

ментарії, а тому наступним постає питання або вибору, або розробки концепції, невід'ємним складником якого є коректна теоретична інтерпретація.

Тепер розглянемо особливості трактування отриманих результатів. Із позицій емпіричної інтерпретації є два важливі аспекти. Перший – коли йдеться про вивчення населення в цілому; і виміри, і концепції, і процедури аналізу, наявні на сьогодні, стосуються будь-якого такого дослідження. Тут ціль дослідника – отримати більше фактів, щоб розвивати і перевіряти теоретичні конструкції релігійної приналежності чи релігійності, або перевіряти припущення щодо того, як реалізація вибірки і процедура вимірювання впливають на незалежні результати. Теоретичні і методологічні розгляди переплітаються разом у дослідженні таким чином, що вирішальним є пошук шляхів, якими кожен опирається на іншого, але при цьому зайнятий зусиллями власної емпіричної перевірки.

Як відомо, генеральна сукупність вивчається впливом і кількістю знайдених вимірів та їх відносною значимістю. Вибірki з генеральної сукупності, найбільш імовірно, приведуть до єдиного загального релігійного фактору, оскільки вибірки представляють культуру в цілому і є гетерогенними щодо різних релігійних приналежностей, вони надають “зовнішньому” представленню часто загальну прорелігійну відповідь, яка “найкраще інтерпретується як представлення позитивного ставлення до релігійних установ, форм, персон і офіційної доктрини” [6, 93]. Але на вибірці віруючих є більше “внутрішнього” представлення, яке характеризується найкращими відмінностями і по-різному структурованим зразком релігійних стилів. Такий тип вибірки продукує більш тонкі, складні відповіді на питання. Зрозуміло, що найкраще підкреслюється мультирозмірність релігійності у процесі вивчення тих, хто більше присвячує себе віруванням, практикам і цінностям певної релігійної традиції. І в цьому полягає другий важливий аспект, який по-іншому відображається при емпіричній інтерпретації результатів дослідження.

Джерелом даних досить часто можна пояснити, чому саме отримано таку чи іншу структуру або типологію даних у дослідженні релігії. Наприклад, Е. Філсінгер (E. Filsinger) [7] показав, що структура фактору релігійності відрізняється в трьох емпіричних шляхом отриманих типах релігійних людей (такі результати отримано на вибірці німецьких студентів). Ідентифіковані типи є такими: соціально орієнтовані гуманісти, традиційно релігійні та нерелігійні. Розглядаючи традиційно релігійних, він знайшов дещо сильніші кореляційні зв'язки між деякими релігійними вимірами, отриманими з основних релігійних відповідей; але в інших двох підвибірках результати були більш розпорошені (несталі). Можливо, тому, що вірі традиційно релігійних людей притаманна краща визначеність і послідовна логіка. Тобто, якщо відібрати із загального масиву даних традиційно релігійних і ще раз зробити типологію, можливо, за допомогою різних процедур статистичного аналізу, то типологія буде слабко простежуватися: між різними типами релігійних буде надто висока кореляція. Така тенденція не простежується для масиву інших релігійних (правильніше було б сказати, світоглядних) груп. А отже, робити типологію доречно у разі вивчення релігійної ситуації для населення в цілому.

Зараз існує не надто багато систематичних порівняльних досліджень щодо встановлення схожості чи відмінностей у віросповіданнях різних релігійних груп, оскільки вибірки, як правило, не репрезентативні щодо віросповідання, і водночас наявна частка осіб певного віросповідання є недостатньою для того, щоб бути виокремленою для більш детального аналізу. Незначні дослідження такого напрямку показують, що існують значущі відмінності в напрямленості (акцентуації) релігійних зусиль представників різних віросповідань. Зокрема, в одному з таких досліджень Д. Клеммак (D. Klemmack) і Дж. Кардвел (J. Cardwell) [8] встановили різницю для груп протестантів і католиків. Вони виявили, що протестанти більш схильні думати стосовно того, як їхнє вірування впливає на поведінку і відображається в ній, тоді як католики мають тенденцію розглядати віру з погляду дотримання ритуальних обов'язків. Залежно від релігійної групи спостерігаються також зміни в інтерпретаціях ритуальних потреб, центруванні віросповідання, особистій і соціальній етиці.

Після окреслення підходу (в нашому випадку специфічного) до вивчення релігійності та уточнення генеральної сукупності постає питання вибору концепції чи розробки власної операціональної інтерпретації. Проблема побудови концептуальних схем для вимірювання релігійності була, є і буде актуальною, вона не дає змоги “копіювати” розроблені схеми від одного дослідження до другого. Досить часто в емпіричних дослідженнях релігії дослідники відразу переходять до формування (чи дублювання) інструменту, дивлячись на будь-яке “вимірювання” як на таке, що існує без серйозних відхилень від їх теоретичних моделей, логічних взаємозв'язків або інших показників (чи незалежних

змінних). Це призводить до великої плутанини, незалежно від того, мають вимірювання¹ центральне чи тільки периферійне значення і як точно сукупність вимірювань відтворює в цілому всесторонню концепцію релігії. І відсутність доброї аналітичної схеми часто призводить до популярності емпірично отриманих даних, які важко інтерпретувати в будь-якому значущому сенсі.

Схожими є зусилля для встановлення більш зрозумілої і чіткої концептуальної структури для аналізу релігії. Наприклад, Х. Хайммельфаб (H. Himmelfarb) [9], досліджуючи синтез різних типологій і схем, припускає, що насправді існує лише два основних типи релігійної орієнтації: поведінкова на протипагу уявленням, або релігія, що “розігрується”, на протипагу релігії, яка інтерналізована у віруваннях і відносинах. Проводячи класифікацію цих основних типів за об’єктами релігійної орієнтації (тобто надприродні, суспільні, культурні та міжособистісні об’єкти), він здатний здобути різні логічні способи релігійної приналежності, подібної, якщо не ідентичної, з багатьма з емпіричних вимірювань, попередньо вже описаних. Аналізуючи власні дані (отримані на вибірці респондентів єврейської національності), він отримав підтвердження цієї схеми: вимірювання, що базуються на вірі, почуттях і досвіді, мають тенденцію групуватися разом, так само, як і ті, що охоплюють ритуальну участь, общинність і соціальну приналежність. Перша група належить “значенню” в релігії, друга – “приналежності” до релігії; або ж є внутрішньою релігійністю чи зовнішньою.

Фокусування релігійності у таких двох групах фундаментальні для дослідження релігійних форм Європи і пропонують відповідну структуру для того, щоб інтерпретувати отримані емпіричним шляхом результати вимірювання релігійності або релігійної приналежності. Така структура допомагає в організації відповідних рівнів релігійності в ширшу модель і спрямовує увагу до основних, найбільш загальних аспектів релігії.

Паралельно з виробленням концептуальної стратегії вирішення потребує проблема вимірювання в такого роду дослідженнях. По-перше, ця проблема стосується індикаторів, які використовують, щоб виміряти релігійність. Змішування відмінних аспектів і форматів шкал доволі звичне в релігійному дослідженні, все ж це піднімає серйозні питання щодо 1) того, чи дійсно ці різні змінні представляють один вимір, і 2) обґрунтованості (validity) побудови індексів та створює великий безлад стосовно того, що насправді вимірюється від імені релігії.

Крім того, чим більше різноманіття типів шкал та індикаторів, тим більше можливостей розкриття багатократності (складних вимірів) вимірювання емпіричним шляхом. Звісно, складні підходи до вимірювання, вочевидь, вигідні. Та це не завжди спостерігається. Р. Горсах (R. Gorsuch) і С. Макфарленд (S. McFarland) [10] переконливо демонструють, що в деяких випадках однопунктної шкали (одного питання) може бути однаково достатньо, як і складної шкали. Велика кількість запитань, а отже, змінних, навіть із високою внутрішньою узгодженістю, не обов’язково може привести до більшої обґрунтованості; і, навіть якщо це так, збільшення точності має виправдовувати великі затрати на дослідження. Загалом проблема полягає в тому, що рішення щодо вимірювання не можуть бути прийняті абстрактно, вони мають урахувати такі фактори, як відмінні підходи до вимірювання релігії, відносну обґрунтованість альтернативних вимірювань і затрати на дослідження.

Досить очевидними сьогодні є також деякі зауваження / обмеження щодо використання методів статистичного аналізу (факторного, кластерного та ін.). Як процедура добування факторів чи формування кластерів із даних вона може бути досить корисною в експлораторному аналізі. Та при цьому варто враховувати таке. Візьмімо, до прикладу, факторний аналіз: фактори, віднайдені цим методом, часто є чутливими і до генеральної сукупності, і до числа та складу ознак, уключених в аналіз. Відомо також, що навіть за умови виокремлення факторів згідно з критеріями статистичної незалежності, є альтернативні методи обертання, прості й більш складні аналізи, і в них вказані різні ступені точності для формування суджень щодо структури фактору. Крім того, цей аналіз за загальною угодою формує максимально можливу кількість факторів (тоді як метод багатовимірною шкалування – мінімально можливою). Конфірматорний факторний аналіз у такому випадку є більш надійним, але отримані таким чином результати все ще потребують обґрунтування (наприклад, шляхом повторного застосування ФА на іншому масиві даних). Тому результати будь-якого статистичного аналізу

¹ Тут вимірювання вживається в множині, оскільки індикатори можуть мати неоднакові шкали, кожна з яких вимагає окремого підходу до її формування.

мають детально вивчатися, щоб можна було встановити порівнюваність результатів одного аналізу з іншим.

На сьогодні процедури кількісного аналізу або взагалі не використовуються до вимірювання релігійності, або використовуються без урахування їх обмежень чи попередньої теоретичної інтерпретації, тому дослідники все більше зацікавлені в отриманні даних як результату застосування складного статистичного аналізу і в поясненні (інтерпретації) методів, які вони застосовують.

Висновки. Застосування кількісних методів до вимірювання релігійності диктується потребою у зменшенні кількості опису в дослідженнях та збільшенні кількості теоретичного аналізу, тобто переходу від простого опису релігійних факторів до пошуку пояснювальних схем, які б із максимально можливою точністю пояснили логічні й причинні зв'язки серед вимірів. Стратегією для дослідження є розробка теоретичних моделей на базі основних вимірів, узагальнених для населення в цілому. Безперечно, обробки все ще потрібні й бажані, але повноцінність багатовимірної концепції релігійності, в деякому остаточному розумінні, полягає в її пояснювальній структурі. Наскільки добре виміри допомагають у розумінні ролі релігії в соціальному і культурному контексті або в поясненні запутаних взаємозв'язків між релігією та іншими соціальними показниками – в цьому цінність наукового дослідження релігії. Розвиток окресленого напрямку соціології релігії, що полягає в удосконаленні статистичних технік, базується на розширенні та обґрунтуванні методологічних та методичних підходів до вивчення релігійності і потребує подальших напрацювань.

Література

1. Сальнікова С. Основні підходи до вимірювання релігійності / С. Сальнікова // Наук. студії Львів. соціол. форуму “Багатовимірні простори сучасних соціальних змін” : зб. наук. пр. – Л. : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 250–255.
2. Dittes J. E. Psychology of religion : the Handbook / Dittes J., Lindzey G., Aronson E. – Massachusetts : Addison-Wesley, 1969. – P. 602–659.
3. Spilka B. Research on religious beliefs: A critical review / B. Spilka, M. Strommen // Research on Religious Development. – New York : Hawthorne, 1971. – P. 510–520.
4. Allport G. W. The study of Values / G. W. Allport, P. E. Vernon, G. Lindzey. – Boston : Houghton Mifflin, 1960.
5. Hunt R. A. The interpretation of the religious scale on the Allport-Vernon-Lindzey study of values / R. A. Hunt // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1968. – № 7. – P. 65–77.
6. Dittes J. E. Two issues in measuring religion / J. E. Dittes, M. P. Strommen // Research on Religious Development. – New York : Hawthorne, 1971. – P. 79–106.
7. Filsinger E. E. A confirmatory factor analysis of religiosity comparing three cluster analysis-derived types of religious individuals / E. E. Filsinger // Unpublished paper. – Arizona State University, 1978.
8. Klemmach D. L. Interfaith comparison of multidimensional measures of religiosity / D. L. Klemmach, J. D. Cardwell // Pacific Sociological Review. – 1973. – № 16. – P. 495–507.
9. Himmelfarb H. Measuring religious involvement / H. Himmelfarb // Social Forces. – 1975. – № 53. – P. 606–618.
10. Gorsuch R. L. Single vs. multiple-item scales for measuring religious commitment / R. L. Gorsuch, S. G. McFarland // Journal for the Scientific Study of Religion. – 1972. – № 11. – P. 53–64.

Статтю подано до редколегії
12.11.2009 р.